

Jueus i conversos: algun recull recent

per Núria Sales*

Per a una història de la Girona jueva (Ajuntament de Girona, 1988, 2 vols., 800 ps.) és una antologia d'antigues, i de recents, publicacions, aquí fotostàticament reproduïdes: la introducció de D. Romano explica criteris —i vacil·lacions— que en presidiren la tria (I, 9-20). Algunes són quasi centenàries o més que centenàries, com *Los judíos de Gerona* de Girbal (I, 23-114). N'hi ha de menys antigues però que voregen el mig segle o en passen, tan difícils de trobar en llibreria com les anteriors o més, com ara *Un alboroto contra el call de Gerona en el año 1331*, de Millàs Vallicrosa (II, 501-542): hi veiem nois de deu a catorze anys, entre els que intenten assaltar el call. Entre els treballs del darrer quart de segle, *Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión*, d'E. Mirambell, descriu vendes de béns de famílies jueves gironines que van triar l'exili (II, 653-665). Dels béns d'alguns dels condemnats per la inquisició del 1491 al 1505, en tracten R. García Cárcel (II, 669-680) i J. Ventura (II, 681-734). L'índex onomàstic final (II, 735-788) permet, en un sol cop d'ull, de veure diferents noms sota els quals és conegut un mateix personatge (per exemple, Mossè ben Rahaman / Nahaman / Abi Hachoachan / Bonestruch de Porta / Rabbi ben Nahmani, etc., p. 771). I permet d'entreveure l'àmbit geogràfico-relacional de jueus gironins: Struch Vidal és pare de Vidal Struch, de Carcassona; Astruch de Bara (o Zabarra) residí a Manresa, Girona, Barcelona i Narbona; Abraam, «merceri Gerundae» era de «nacione castellani»; l'avi d'Isaac el Cec era rabí de Narbona; jutges de l'aljama de Perpinyà són requerits pels jurats gironins, pel divorci d'una gironina, casada amb David Bonjorn, de Cotlliure (el qual, com veiem en un article de S. Sobrequés —I, 357 i ss.—, havia estat casat anteriorment amb una jueva d'Arle de Provença: parentius —i expulsions— de jueus catalans a Arle, trobem, entre altres llocs, a la comunicació de L. Strouff, dins de les actes del col·loqui *Relations intercommunautaires juives en Méditerranée occidentale, XIIIe-XXe siècles*, publicat a Ais el 1984).

*

* Núria Sales, Institut d'Història J. Vicens Vives. Universitat Pompeu Fabra.

Les «Actes del Primer Col·loqui d'Història dels Jueus de la Corona d'Aragó», del 1989 (publicades per l'IEI, a Lleida, el 1991) són presentades per D. Romano, que hi té, a més, una ponència sobre l'aljama jueva lleidatana, amb els seus *adenantats* de mà major, mitjana i menor: fins al 1284 aquesta aljama vacil·là entre col·lectes aragoneses i catalanes (ps. 99-138). D'*Adenantats i secretaris d'aljama jueva de Lleida*, i dels seus béns, en parla també Prim Bertran (ps. 313-320); als jueus de Balaguer, es refereix breument Montserrat Casas: la «juheria» hi comptava 61 membres segons un *Llibre de Stims* del 1412, dels quals, 2/3 de mà mitjana i 1/3 de mà major (ps. 321-335). E. Casanova i A. Curto tracten, en dos articles diferents, de Tortosa (ps. 393-410); M.A. Motis Dolader, de Daroca (ps. 251-282); C. Tasca, de Sardenya (ps. 283-290); B. Leroy, de relacions entre jueus de Navarra i jueus de la corona d'Aragó (ps. 157-165); M. Grau i Montserrat, de *Jucef Bitó, jueu de Morella* (ps. 199-208); M.D. López, de repercussions dels fets del 1391 en els intercanvis entre Mallorca i el Magrib (ps. 239-260). A *Bosquejo histórico de los judíos alicantinos*, de J. Hinojosa, hi veiem jueus entre els beneficiaris dels repartiments de 1264-1294; hi veiem també vicissituds de les aljames durant les guerres amb Castella; després de la «dels dos Peres», poc es refarien, malgrat momentànies reconstruccions en vigília de les noves —i definitives— destruccions del 1391: al llarg del segle següent hi veiem algun jueu, però no pas comunitats (ps. 207-220). Els *Jueus de Cervera i Tàrraga l'any 1492*, de J. M Llobet, tot i algun comentari inadequat i referències sorprenents (el *Manual* de García Gallo com a referència per a «l'edicte» del 1492) ofereix un ric formigueig de dades sobre béns, aleshores liquidats, de jueus. No es veu, en canvi, què hi fa en aquell recull «Cognoms que tenen origen en topònims francesos...»: (entre els tals «topònims francesos» en el «cognom» de jueus medievals trobem Valmanya, Argelers, Salses, Cabestany, Ceret!) (ps. 429-438). Les comunicacions van precedides d'un balanç historiogràfic sobre jueus de Catalunya (amb greus omissions) de Yom Tov Assis (ps. 139-156) i un altre sobre els d'Aragó, d'Asunción Blasco (ps. 13-97). Publicades també el 1991, les *Jornades d'Història dels Jueus a Catalunya* (Girona, abril de 1987) destaquen no sols per la qualitat i novetat d'algunes de les col·laboracions (penso, entre altres, en *Els jueus a Castelló d'Empuries*, de Miquel Pujol, p. 299-230, i en el que diu L. Piles del cas valencià), sinó pels debats, en part transcrits (ps. 20-42, 67-73, 161-173): és en aquests, més encara que les anteriors, on trobem les reflexions més interessants, els interrogants més pertinents, sobre què podia significar, en la pràctica, «la usura jueva» (ps. 170-171). Els *avalots de 1391 a Girona*, de Jaume Riera i Sans, una de les comunicacions que trobem en aquest recull, és certament el més dens en dades, el més ric en interrogants i suggeriments, dels treballs que conec sobre fets del 1391. Els conreadors d'història local farien bé de meditar dues de les moltes lliçons metodològiques implícites que conté: que «la documentació més important sobre els fets de Girona no es conserva pas a la mateixa ciutat», on els protagonistes actius i passius dels fets «tingueren bona cura, com és usual en aquestes ocasions, de fer-la desaparèixer». Però *Els avalots del 1391 a Girona* és, també i sobretot, història general, i de consulta imprescindible a tothom a qui interessi, no ja la història dels jueus, sinó la de les

masses, dels moviments de protesta, de «torbacions populars», de la fiscalitat, de «la decadència», de l'anomenada «crisi baix-medieval» i fins i tot la dels «nostres comtes-reis», per exemple.

Els 700-1.000 jueus que constituïen l'aljama gironina abans del 1391, no és que fossin gaires, però es tractava de la tercera (després de les de Barcelona i Perpinyà) comunitat jueva a Catalunya (on, de tota manera, fins i tot aleshores, els jueus no semblen haver passat d'uns dotze mil) i la xifra pot semblar grandiosa, comparada amb la trista vintena a què fou reduïda el segle següent. Això sol ja dóna idea de quin pogué ser l'impacte d'uns fets que converteixen el 1391 en una data clau. Un rabí gironí coetani, de qui Jaume Riera tradueix el plany del 27 d'agost de 1391 («el 28 del mes elul de l'any 5151 de la creació del món»), evoca seixanta poblacions hispàniques desolades, els jueus de les quals «foren venuts com esclaus i esclaves als ismaelites», i uns 140.000 «lliurats a la impuresa» (o sigui, batejats); però del cas gironí no en diu res: Jaume Riera en rastreja les conversions en massa, a partir del 10 d'agost, els 40 jueus morts, víctimes no sols de cristians, sinó «de jueus que preferien degollar les seves mullers i fills» abans de veure'ls batejats. Feia anys que l'aljama es veia sotmesa a «imprevisibles i sovintejades demandes extraordinàries» de «donatiu graciós», com les del 1384, 1386-1387 i 1389-1390, aquí analitzades, per part de la seva senyora i propietària, la infanta (després reina) Violant. Imposicions extraordinàries acompanyades de concessions de privilegis (d'usura, de creació de censals, etc.), però aquests només beneficien els més rics membres de l'aljama, mentre que aquelles requien en tots els seus membres, rics i pobres: «els jueus matalassers, torners, perolers i mercers evidentment no aconseguien cap avantatge amb el privilegi que protegia les activitats dels usurers». Usurers, d'altra banda, indispensables (com la creació de censals, de què els principals beneficiaris foren rendistes cristians, en relació amb aquells) a la creixent pressió fiscal, a què menestrals jueus (a l'interior de l'aljama) i menestrals cristians (en el consell municipal) intenten oposar-se. Noves ordinacions, del rei o de la reial senyora i propietària de l'aljama, aquestes, destinades als jueus (1386), aquelles, al consell municipal (1388-1389), desbanquen menestrals i reforcen el poder de les respectives oligarquies. Independentment, es produeixen revoltes com la dels homes de Caça contra la flamant jurisdicció criminal dels Montcada (crema del castell, 1390). I veiem tropes arribades del Rosselló destinades a combatre «pagesos i forans», també alçats... Malgrat una voluntat d'«unificar delictes» de la repressió ulterior («unificació» que la historiografia moderna ha fet sovint seva), res no demostra, al cap i a la fi, ni la identificació d'els autors de baptismes forçosos —i de morts de jueus que s'hi refusen— amb els pagesos revoltats i els menestrals que fugaçment imposen una fiscalitat menys injusta, ni, per tant, que la teoria (plausible en tantes altres ocasions) del jueu com a víctima expiatòria de fúries populars s'apliqui al cas gironí concret. Però les autoritats faran recaure en l'oposició municipal gironina tant la responsabilitat dels avalots contra jueus com la dels fets de Caça, i en la composició pecuniària (fixada, el 1393, en sis milions de sous barcelonins!) imposada com a càstig («ni un sol poble de la vegueria de Girona es veié lliure d'exaccions i compulsions») la corona sembla trobar un recurs fiscal més, sense que, d'altra

banda, la reina Violant deixi de continuar imposant «graciosos donatius» a l'endolada, i arruïnada, quasi extingida aljama.

*

«L'expulsió de 1492 és una baula més de la cadena d'expulsions majors de jueus iniciada per sant Eduard d'Anglaterra el 1290, continuada per Felip el Bell el 1305...» recorda Jaume Riera en el seu abrupte *Jueus i Conversos* («Nadala Carulla», 1991). Una baula que poc afectaria el cas de Catalunya, d'on els expulsats, segons J. R., no podien passar de dos mil: a Barcelona, per exemple, feia uns setanta anys que la residència els era vedada, als jueus.

El 1492 no és la primera, però tampoc l'última, gran expulsió de jueus: la del regne de Provença ha estat estudiada, entre altres autors, per D. Iancu a *Les juifs de Provence (1475-1501), de l'insertion à l'expulsion* (Ais 1981, 344 ps); recordem l'expulsió de nombroses ciutats, i de ciutats-estat, i de principats diversos, entre 1421-1454 (Viena, ciutats reials de Moscòvia) i 1575-1582 (Brandenburg, Silèsia, Palatinat, etc.) sense oblidar l'expulsió dels jueus de dominis papals, el 1569, ni les de 1490-1510 de Ginebra, Nàpols, Estíria, Caríntia o Württemberg. J. Edwards en repassa la llista a *The Jews in Christian Europe, 1400-1700* (Londres, Routledge, 1991, 194 ps.): una multifacètica i estimulante introducció a la història del judaisme, i de les interferències entre religions, en aquells segles: en terres del rei de Polònia una mateixa vila (Troki) tenia en ple segle XVI (i en contrast amb el panorama europeu general) església catòlica, mesquita tàrtara, monestir uniat, kenessa caraïta i grups dissidents que englobaven cristians antitrinitaris i jueus que rebutjaven la circumcisió. Arreu, el món judeo-convers, que una certa historiografia definia temps enrere com a quasi uniformament criptojueu, o encara, com a adepte d'un «marranisme» específic, mentre que corrents més recents han tendit a definir-lo com a massivament desjudeïtzat i indiscutiblement cristià, apareix al llibre de J. E. com a caracteritzat per la impossibilitat de caracteritzar-lo: de tot hi trobem, entre els «conversos», des del pseudo-convers que continua sent un jueu rigorosament ortodox, fins al cristià també més ortodox, passant per les més variades aliances entre dissidents de les respectives ortodòxies i per actituds individuals de rebuig respecte a la pressió del propi grup (comunitat religiosa o família).

*

Era, o no era, «convers», Lluís de Santàngel, el famós tresorer dels Reis Catòlics, associat al finançament del primer viatge de Colom? Després de *Lluís de Santàngel y su época: un nuevo hombre un mundo nuevo* (Sueca-Sevilla, octubre 1992, dirigit per Dolors Bramon) cap dubte no sembla poder substituir.

Però hi ha el «convers» pròpiament dit (prescindint del lloc que ocupi en l'ample espectre evocat per J. Edwards) i hi ha el «convers» en el sentit sociogenealògic, «racial», de la paraula, el de la persona que descendeix d'algun convers, per perdut en la nit del temps i diluït en oceans de sang «cristiana vella» que aquella es trobi: criteri d'indeleblitat i indissolubilitat absoluta de la

«màcula» que sembla prevaler a partir de mitjan segle XVI i que contrasta amb criteris anteriors, com els de la inquisició medieval, per a la qual el crim d'heretgia (que no englobava encara el judaisme en ell mateix, excepte si qui el practicava era un «renegat» del cristianisme) comportava una certa transmissió de «màcula» però «reduïda» a tres generacions o cent anys. I, en contrast també amb altres criteris, com el de considerar cristià vell el descendent de jueus convertits abans de les destruccions d'aljames, ofensiva proselitista i conversions forçoses en massa de darreries del catorze i començos del quinze: criteri —i cronologia— que trobem invocat en un plet siscentista recollit per Fontanella, on la família d'un metge barceloní es defineix així com a «cristiana vella» davant uns consogres que, havent descobert la depreciadora màcula, volen treure'n partit, retallar el dot anteriorment contractat. A Castella són lluites i faccions entorn del control del poder municipal que haurien ajudat que guanyés terreny la noció d'indelebitat i d'insolubilitat de la «màcula», dins la mesura que, recorrent com recorrien conversos rics a l'adquisició d'*hidalguías* (necessàries per obtenir regidories), els seus opositants enarboraven la «llimpiesa de sang» com un argument més, ens diu J. Contreras en el recull *Solidarités et Société en Espagne, XVIe-XIXe siècles* (Besançon 1991), on també trobem aquestes corprenedores paraules (transcrites per R. Carrasco) d'una descendent de conversos que tem ser cridada com a testimoni en un procés: «*Como somos de esta triste generación, no nos han de creer nada.*» ¿El pes i sentiment de l'exclusió —i d'autoabjecció— de la majoria prevaldria sobre l'arrogància d'uns grapats de compradors d'*hidalguías*, i, a fi de no perpetuar la «màcula», la *triste generación* renuncià a procrear i arribà, el set-cents, a la virtual extinció suggerida per Domínguez Ortiz i Caro Baroja? Però, ¿i els xuetes mallorquins? Justament, prou sembla aquest un cas de «màcula» compartida, no pas per la generalitat de descendents de qualsevol jueu, sinó pels sols descendents dels condemnats de determinats processos de darreries del disset, explica Miquel Forteza a *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca*. «Màcula» i «llimpiesa» han suscitat molts i apassionants treballs, particularment en el cas castellà; Pilar Sánchez (1985) ha tractat, amb rigor i finesa, del cas aragonès. Però, ¿i a Catalunya? De tard en tard un historiador se'n sorprèn o lamenta: «no hi ha res» pel que fa als segles XVI-XVIII! Naturalment, el tema mereix ser estudiat i, si s'estudia, apareixeran uns quants, pocs o molts, descendents d'algun convers. ¿Vol dir això, necessàriament, que hagin d'aparèixer «llinatges» o «grups» judeoconversos pròpiament dits? Prou ho dubto. Però certs oficis s'hi presten potser una mica més que altres: «corredors d'orella» i «corredors de coll», principalment: entre ells, a l'Aragó del segle XIV, M.A. Motis Dolader en troba molts de jueus (*Aragón en la Edad Media*, VII [1987], ps. 97-156; Dolors Bramon en troba a València, J. M. Llobet a Cervera, etc. Disposicions barcelonines del 1618, resumides per les *Rúbricas de Bruniquer*, parlen de reduir el nombre de «conversos» entre els seixanta corredors d'orella de la ciutat: d'aquests, cinquanta hauran de ser «christians de natura», i els «conversos» no podran passar de deu. El 1708 els corredors d'orella sol·licitaren ascendir a la categoria d'«artistes» col·legiats (en lloc de menestrals agremiats): el Consell d'Aragó, consultat, oposa la «*sordidez y baxesa del oficio de corredor*», el seu «*linaje maculado*». Unes insinuacions

semblants feren ciutadans honrats i noblesa quan els mercaders matriculats volgueren també ascendir i ser equiparats a ciutadans aquells mateixos anys. Entre els *Flosculi* de Pujades conservats a la Bibliothèque Nationale de Paris hi ha fragments d'ordinacions cinccentistes de la Confraria barcelonina de la Trinitat, o dels Conversos. De pistes no en manquen, però, pistes de què? Contràriament a un vell tòpic, que algun falangista d'altra banda propagà els anys quaranta (i que L. Suárez reproduceix a *La expulsión de los judíos de España* [1991], p. 26, «*las juderías catalanas eran las más importantes de la península*»), bé sembla que el contrast era molt gran, el 1492, entre Castella —on malgrat grans minves i febles percentatges, quedaven a la vigília del 1492, més de 200 o de 250 aljames jueves, d'on sortiria la immensa majoria dels expulsats— i Catalunya, on aquestes es comptaven amb els dits de la mà, on feia ja anys que els conversos mateixos anaven triant el camí de l'exili; i els que no el triaven s'autodissolgueren potser en la majoria cristiana, sense particulars dificultats, al llarg de la segona meitat del catorze i tot el quinze, temps en què tenir «sang jueva», en si mateix *encara* no constituïa «màcula».

Bàsics són, en matèria de conversos dels segles XIII-XV, treballs de Jaume Riera i Sans com *Contribució a l'estudi del conflicte religiós dels conversos jueus* amb la inoblidable figura, indubtablement cristiana, bé que cristiana *sui generis*, dels seus «christians d'Israel» («Actes del IX Congrés d'Història de la Corona d'Aragó», del 1973, no publicades fins al 1982, t. II, ps. 409-425). O com *El baptisme de Rabi Ishaq Ben Saset Perfet* («Calls», 1, 1986, ps. 43-52) i *Les llicències reials per predicar als jueus i als sarraïns* («Calls», 2, ps. 145-180). «Calls» és l'òrgan de l'Associació del Judaisme Català: una revista que tots (no pas els sols especialistes) ens hauríem d'acostumar a utilitzar, tant per la riquesa de les seves moltíssimes ressenyes, percutants i concises, com per l'interès *general* de més de quatre dels seus articles de fons. Com hauríem d'acostumar-nos a utilitzar l'«Arxiu de Textos Catalans Antics», on (a més de pluridisciplinàries ressenyes, no gens limitades a edicions de textos medievals) trobem, editats sovint per primera vegada, textos de considerable importància. Pel que fa al tema que aquí ens ocupa, l'«ATCA» ha publicat obres que marquen fites en l'increscendo del proselitisme cristià medieval: la *Disputació dels cinc savis*, de Ramon Llull («ATCA», 5 [1986], ps. 7-187), la *Petició de Ramon al papa Celestí...* («ATCA», 1, ps. 9-78), el *Tractatus brevis*, de Nicolau Eimeric («ATCA», 5, ps. 127-190), l'antagonístic *Tractatus de haeresis...*, de Felip Ribot (*ibid.*, ps. 79-126), etc.: de jueus, Ramon Llull poc se n'ocupa, excepte en la mesura que puguin contrariar esforços evangelitzadors principalment destinats a pagans i musulmans (si bé, en aquesta matèria, convé tenir en compte que els seus *sermons* han estat poc —o gens— estudiats, com recorda Lola Badia a *Manipulacions literàries lul·lianes: de la pastorel·la al sermó*, dins *El debat intercultural als segles XIII i XIV*, «Estudi General», 9 (Girona 1989), ps. 13-27). Nicolau Eimeric (sense deixar de considerar el judaisme com una religió *encara* «legal», si més no pel que fa als «jueus de natura») pretén estendre competències inquisitorials a matèries d'ortodòxia interna jueva, fins i tot en allò que no afectés ni la doctrina, ni el proselitisme cristià, punts, aquests darrers, no copsats del tot per G. Dahan, que es refereix a l'edició de l'«ATCA» del text d'Eimeric a *Les intellectuels chrétiens et les juifs*

au moyen âge (París, Ed. du Cerf, 1990, p. 188). El títol d'aquest llibre (que, en prolongació del de Blumenkranz, tria el 1096 i el 1391 com a límits cronològics) pot induir a error: no hi busquéssim pas, per exemple, temes comuns a Bernat Metge i Hasdai Cresques, o a aquest i sant Tomàs (com en trobem a «Calls» 4, ps. 53-68, o a «ATCA», 2, 489-490). Ni digestió o rebuig d'influències jueves a Arnau de Vilanova, com les debatudes a *El debat intercultural...*, ps. 31-60 i 97-104: d'intercanvis i mútues influències poc se n'ocupa, malgrat alguna pàgina dedicada al cas de Maimònides, i al de traduccions de Bíblies i d'obres diverses en hebreu al llatí. Sí que hi trobem, en canvi, analitzades en les seves contradiccions, implicacions i ambigüitats, gran quantitat de disposicions legals, de qüestions «quodlibètiques», de contrastades actituds, envers els jueus, de reis, papes, juristes, escriptors eclesiàstics diversos: el comú denominador (a més de parlar de jueus) sembla ser lingüístic: d'autors i d'escrits en llengües vulgars, G. Dahan no en tracta pràcticament pas, i no constitueix, doncs, cap excepció a les observacions de J. Riera i Sans: «La literatura en llengua vulgar no sol comptar gaire, per no dir gens, a l'hora de redactar síntesis històriques de la polèmica judeo-cristiana medieval. És, segurament, un biaix distorsionador creat inconscientment pels bibliògrafs dels segles XVII i XVIII (Imbonati, Wolf i Fabricius) per als quals les idees dignes d'estudi s'havien expressat únicament en llengües sàvies. Tot el que no era en llatí o en hebreu, en la matèria de què ara parlem, es veia mancat, a priori, d'importància i d'interès, o no existia» (*Literatura antijueva en català: Textos i difusió*, «Estudi General», 9 [1989], p. 215). La freqüent subtilitat de G. Dahan no impedeix que, a força de jutjar la gent i les institucions exclusivament segons el que feien o no feien amb els sols jueus (jueus de natura i practicants, amb l'exclusió del que fessin amb «renegats» del judaisme que, *després* de batejats, incorrien en la pena de mort com a heretges o com a «renegats» del cristianisme, si es rejudaitzaven), considera positiva la legislació medieval (molt criticada per Ramon Llull), que desposseïa dels seus béns els jueus convertits al cristianisme; o, si més no, considera negativament, engloba dins una general «*attitude offensive*», les crítiques a aquella situació (ps. 200-201) i mira amb una certa benvolença una inquisició medieval que, segons ell, s'hauria caracteritzat per «*une certaine mesure ... les hommes ne sont pas encore aliéné par le système*» (p. 187): en podríem concloure que, per a l'autor, tot tribunal que es limiti a cremar de viu en viu albigesos, patarins, valdesos, *bougres*, bogomils, hussites i altres dissidents del cristianisme, així com alguna *pucelle d'Orléans* i algun «renegat» sense ficar-se amb el judaisme *per se*, és moderat! Però, i quin, si no aquest, és el criteri que ha determinat que tants autors considerin que la «veritable inquisició» neix amb els Reis Catòlics?

*

Més de la meitat de les dues dotzenes de comunicacions reunides a *Minorités et Marginaux en Espagne et dans le Midi de la France (VIIIe-XVIIIe siècles)* (Bordeus, CNRS i Maison des Pays Ibériques, 1986, 502 ps.) es refereix a jueus: Noel Coulet, a *Les juifs de Provence au Bas Moyen Age*, hi refuta la noció mateixa de marginalitat: jueus i cristians comparteixen una mateixa

llengua (provençal), una mateixa cultura jurídica, una mateixa «*sur-consommation notariale*» i —sovint— uns mateixos tribunals (ps. 203-220). Un cas individual, el de Regina Abram (Caterina Sicolesse, després de la seva conversió, cap a l'any 1472), serveix de patètic fil conductor a D. Iancu per presentar-nos, en canvi, un món esqueixat i a la deriva: el de famílies jueves riques, dividides a Provença entre els qui es convertien i els qui no es convertien: Regina Abram es casa, d'altra banda, en segones núpcies, amb un perseguidor de jueus, acusat —entre altres violències— d'haver dut una nena de deu anys (germana, probablement, de la mateixa Regina-Caterina), literalment arrossegada pels cabells, fins a la pica baptismal (ps. 353-384). J. Shatzmiller, a *La solidarité juive au moyen âge et ses limites...*, presenta comunitats jueves que el 1487 es cotitzen per reunir les 27.000 dobles exigides per al rescat de quatre-cents jueus de Màlaga, conquerida pels cristians, però presenta també exemples significatius d'hostilitat dels jueus provençals envers coreligionaris francígenes i anglesos, refugiats de les expulsions del 1290 (ps. 413-428). Pocs són els treballs sobre préstec jueu medieval que ens informin sobre els rèdits provadament practicats, i *La actividad crediticia de los judíos de Pamplona, 1349-1387*, de J. Carrasco, no n'és cap excepció, tot i haver analitzat centenars d'operacions, que implicaren més de mil deutors, i 135 creditors, diferents: en un cas, tanmateix, l'autor esmenta una multa de sis sous *diaris* estipulats en el cas de l'endarreriment en la devolució d'un manlleu de 12 cafissos de blat i quinze lliures i mitja en diners (ps. 221-264). F. Chartrain, a *Le point de non retour, l'endettement de deux communautés rurales dauphinoises...*, es guarda prou de treure conclusions generals, d'un sol document, aquí transcrit: un acte notarial pel qual dos comuns cedeixen al delfí Humbert II el vintè de futures collites, i aquest, a canvi, es compromet a deslliurar-los dels deutes contrets envers jueus i llongabards: tal poble que havia manllevat vuitanta florins l'any 1330, dotze anys després ja n'havia restituit més de mil cinc-cents, i continuava devent-ne més de quatre-cents; un poble ha de restituir vint-i-tres vegades el capital manllevat; un altre, disset vegades! ¿En virtut potser de combinacions de multes com la que hem vist en el cas navarrès, i de contractes que no autoritzen terminis esglaonats, que no admeten —pel que fa al capital— cap més devolució que no sigui global?

*

A. Toaff i altres, *The Mediterranean and the jews. Banking, Finance and International trade (XVI-XVIII century)* (Ramat-Gan, Bar-Ilan Univ. Press, 1984, 350 ps.): Diversos dels articles que componen aquest recull es refereixen a xarxes comercials entre Liorna, Salònica i Constantinoble; xarxes en les quals intervenen descendents de jueus expulsats de terres hispàniques i italianes: la *nazione ebrea* de Liorna hauria estat indispensable en les relacions entre aquesta ciutat i l'Àfrica del nord; la de Venècia, en el comerç entre la Sereníssima i la Sublim Porta: subterfugis com el de considerar-hi tots els jueus (ex-conversos inclosos) com a «llevantins» (en oposició als «ponentins», i als «conversos» que no haguessin pres la precaució de reclassificar-se), súbdits del Gran Turc o no, els posen normalment fora de l'abast de l'altrament ben activa

inquisició veneciana: expulsions i readmissions de jueus són funció dels alts i baixos —guerra i pau— de les relacions entre Venècia i Constantinoble (B. Arbel). Leah Bornstein-Makovetsky evoca els corredors (*sarsurs*) jueus de la Constantinoble setcentista: molts semblen simples subagents, a les ordres de mercaders anglesos (ps. 76 i ss.). M. Orfali, a *New Christians in the trading and banking system of Spain* (on no ens estalvia el doble error i tòpic, de Castella com «*the only part of the kingdom that contributed to the general expenses...*»), evoca els «*homens de la naçao*», conversos portuguesos, que arriben a oferir quatre milions de ducats per pagar les tropes de Flandes (ps. 179 i ss.). La contribució de S. Schawarfuchs, *Quand commença le déclin de l'industrie textile des juifs de Salonique?*, resulta complement obligat als llibres, indispensables, d'I.S. Emmanuel i de J. Nahama (ps. 215-235). E. Bashan, a *Jewish money-lending...*, presenta el préstec jueu com a ocasional, no-professional i moderat: oscil·la entre el 2 i el 20% quan mercaders anglesos reclamen del 20 al 30% i les lleis otomanes admeten el 100%: monestirs cristians a la Jerusalem setcentista preferien prestamistes jueus (16%) que no pas armenis o musulmans (30 a 40%) (ps. 57-73). C. Colafemmini tracta del comerç dels jueus a Bari (d'on aquests foren expulsats el 1510, i de nou —definitivament— el 1541, a causa, segons l'autor, del «*deep rooted antisemitism of the Spaniards*») i presenta el préstec jueu com una mena d'obra de beneficiència, especialitzada en «*Agrarian loans, an indispensable support for the small landowner, due to the farmers inherent lack of money*»: no ens parla d'interessos, però sí de períodes de venciment, que coincidien amb les principals collites. Ariel Toaff, a *Jewish communities of Catalonia, Aragon and Castile in XVIth century Rome*, ens presenta el papa Borja acollint, malgrat l'oposició dels jueus romans, jueus hispànics expulsats, que l'any 1493 acampen a la Via Appia. L'autor es refereix a diverses de les sinagogues que es funden aquells anys: la *Scola Siciliana* (1492), la *Scola Francesa*, on es reunien també jueus expulsats de Provença (c. 1504), la *Scola Tedesca* (1541), la *Scola Catalana*, de la qual troba documentació, de l'any 1517 fins al 1655, etc.

*

H. Mechoulan i altres, *Les Juifs d'Espagne, histoire d'une diaspora (1492-1992)* (París, Liana Levi, 1992, 722 ps.): De la cinquantena de contribucions reunides en aquest recull, poques són les que no es llegeixen amb viu interès. Tanmateix, la realització és descurada, amb referències bibliogràfiques insuficients i imprecises: títols en anglès corresponen sovint a llibres en hebreu, i això de vegades és indicat, però moltes altres vegades no ho és; el personalíssim *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca*, de Miquel Forteza, és imperdonablement presentat, per hibridació, com si es tractés d'un plagi de Braunstein (p. 70)! L'estructuració aberrant, en capítols que solen correspondre a estats de la segona meitat del nostre segle vint, ja és tot un programa i dona idea de la mena d'extrapolacions, a partir del present, que hi anirem trobant: així, trobem «Venècia» com un subcapítol d'«Itàlia»: els territoris de la Sereníssima República es troben escampats en dues parts diferents del llibre, a «Europe» i a «Proche Orient et Maghreb». De «jueus del

papa» no en veiem d'altres, gairebé, que romans: l'autor del capítol «L'État pontifical» sembla creure que els dominis papals dels segles XV-XVIII només diferien de l'estat pontifici actual pel fet d'ocupar tota la ciutat de Roma, i Ancona, en lloc només del Vaticà! L'autor d'*Algérie et Tunisie, du XIIIe au XXe siècle* pretén que l'imperi almohade, després del 1212, es dividí en tres estats que «*correspondent à peu près au Maroc, à l'Algérie et à la Tunisie actuels!*» Sigui en virtut de tals —i constants— extrapolacions, sigui respecte reverencial envers riquesa i prestigi, la importància donada a cada estat o ciutat no és gens proporcional a la del nombre de sefardites, ni tampoc d'altres jueus, que acollí: Anglaterra (*dotze* famílies sefardites a principis del disset, 35.000 jueus de tota mena l'any 1858) ocupa tres capítols i tres dotzenes de pàgines, mentre que Romania, amb els seus 750.000 jueus (o més) d'abans de la guerra —la quarta població jueva del món—, i el *Kahal chico* i *Kahal grande* de Bucarest, no n'ocupa ni cinc. Amsterdam, d'implantació sefardita reduïda i tardana (500 persones el 1636, 2.500 o 3.000 del 1672 al 1792) ocupa gairebé el doble de pàgines que Salònica. Salònica, la ciutat sefardita per antonomàsia, amb tres dotzenes de sinagogues (entre altres, la mallorquina, dita «dels Peneditis», l'aragonesa, una o dues de catalanes, diverses de castellanès, segons J. Nahama (1935); Salònica, el 60% de la població de la qual era jueva a la vigília de la Primera Guerra Mundial! Del rabinat de Salònica depengueren els jueus de Bòsnia i de Macedònia (futures Macedònia «grega», «búlgara» i «iugoslava» incloses), una irradiació mal reflectida en aquest recull, on Salònica es troba en el capítol «Turquie et Grèce» (dins la part segona «Proche Orient et Maghreb»), mentre que Bòsnia i Macedònia es troben al capítol «Les Balcans...» (dins la part primera, «Europe»). Bòsnia, descrita per l'autor, que li dedica dues migrades pàgines, com el més actiu centre del judaisme «iugoslau», amb el seu sens fi de diaris i associacions culturals i benèfiques sefardites («La Alborada», «La Umanidad», «La Benevolencia», etc.) que s'expressaven en *ladino* (o potser en djudezmo, si seguim la distinció que estableix Haim Vidal Sephipha, ps. 679-685): el museu de Sarajevo conté, segons sembla, una «*magnifique haggadah catalane enluminée de XIVE siècle*» (p. 271). Constantinoble/Istanbul mateix, principal aglomeració jueva cinccentista segons G. Veinstein (1.647 focs jueus el 1478, 8.070 el 1535), bé hauria meregut més de les cinc poc documentades pàgines que li dedica específicament H. Fresco. Les datades ponderacions de G. Veinstein, referides al nombre de focs jueus a diferents ciutats de l'Imperi Otomà, entre 1506 i 1613 (p. 366), són l'excepció, en un recull on vaguetats i idees prèvies abunden, pel que fa a *primeres* implantacions sefardites a cadascun dels llocs estudiats, i on, d'altra banda, les implantacions anteriors al 1492 solen ser rigurosament ignorades, fins i tot en el cas francès.

«*Le XXe siècle est celui de la mort du monde séfardé*», diu Edgar Morin en un dels quatre prefacs del recull: «*la langue judéo-espagnole est devenue objet d'études universitaires, de recherches érudites et pieuses, mais elle ne vit plus dans les cuisines, dans les foyers*» (p. VI). Amb els cautes silencis —entre altres concessions a actualíssimes circumstàncies— de les contribucions dedicades als diferents estats de l'Àfrica del nord i l'Orient Pròxim, el recull, que ja ens havia escamotejat el primer acte d'aquest procés, ens n'escamoteja també el darrer!